

Є. Ю. КРИЧЕВСЬКИЙ
(Ленінград)

ПРО ВІДНОСНУ ХРОНОЛОГІЮ ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Коли наприкінці минулого століття Хвойко розкопав значну кількість пам'яток трипільської культури, йому стало ясно, що всі вони можуть бути підрозділені на ряд окремих, хоч і пов'язаних одна з одною груп. Площадки „культури А“ він відокремив від площадок „культури В“¹ та протиставив їм потім „землянки“. Незважаючи на те, що реальна послідовність була порушена у викладі Хвойка, встановлена ним класифікація є вірною.

Поселення коло Халеп'я, Жуківців, Таборища, Довжка, Стаек і одна частина площадок близько Верем'я дійсно протистоять поселенням біля Трипілля, Щербанівки й іншої частини площадок коло Верем'я. І цей поділ навіть у матеріалах Хвойка простежувався не лише у Середній Наддніпрянщині. Під час розкопок близько села Крутобородинці (на Ушиці, на Наддністрянщині) Хвойко виявив два місцезнаходження трипільської культури, які відрізняються одне від одного характером керамічних виробів. І коли одне з них, з цього погляду, як відзначав сам Хвойко, найближче зіставляється з наддніпрянською культурою А, то друге цілком відповідає культурі В.

Нарешті, Хвойко ж цілком обгрунтовано всі подібні поселення культури А на Наддніпрянщині і на Наддністрянщині порівнював з поселеннями на Наддністрянщині та Надбужжі типу Іллінців (Борисово городище в районі Липецька). Тому, як провідні керамічні форми культури А навіть в його викладі виступають посудини, прикрашені поліхромним розписом, борозенкоподібними лініями, канелюрами. Навпаки, посудини культури В найчастіше прикрашуються монохромним розписом і смугасто-гребінчастим орнаментом.

Подібний же поділ пам'яток трипільської культури ясно виступав і при розкопках Гімнера на Уманщині ще в дореволюційні роки. Одне з місцезнаходжень — біля Пеніжкова — виявилось належним до культури А, а друге — коло Попудні — до культури В. Це останнє місцезнаходження повинне бути зіставлене і з іншими пам'ятками трипіль-

¹ Культури „А“ і „В“ тут і далі в тексті подаються в розумінні В. В. Хвойка. —
Р е д.

ської культури, що досліджувалися до революції на Уманщині, як, наприклад, з поселеннями біля Колодистого (розкопки Спицина, Біляшевського, Доманицького) і біля Старої Буди (розкопки Якимовича).

Гамченко в 1909—1913 рр. провадив розкопки цілої серії місцезнаходжень трипільської культури на території Подільщини, і переважна більшість виявлених ним поселень повинна бути віднесена до культури В, за єдиним винятком (Саврань).

Численні розкопки, проведені в післяреволюційні роки, набагато поширивши наші знання про трипільську культуру, разом з тим ствердили запропоновану Хвойком класифікацію. На Наддністрянщині стали відомі численні поселення, які найближче зіставляються з крутобородинцівським варіантом культури А (Кадіївці, Фридрівці та ін.). На Наддністрянщині й Надбужжі виступили поселення з керамікою типу Іллінів або Борисівки (Попів-город біля Озаринців, Сабатинівка на Південному Бузі, Красноставка на Уманщині).

На Уманщині були розкопані також поселення, які за керамічним матеріалом ближче зіставляються з Пеніжковим, а разом з ним і з наддніпрянськими поселеннями культури А (Колодисте понад Синицею).

Нарешті, й на самому трипільському плато біля села Верем'я в 1925 році було виявлено одну площадку з типовим для культури А матеріалом. Разом з тим дослідження в післяреволюційні роки чітко визначили й цілу серію місцезнаходжень культури В на всіх територіях поширення трипільської культури. Вони встановлені і на Наддністрянщині (Конилівка, Меджибож, Губарів та ін.) і в Надбужжі (напр., Стіна на Тульчинщині, а також Томашівка, Сушківка та ін. на Уманщині) і на Наддніпрянщині (нові розкопки біля Халеп'я).

Нарешті, в останні роки значно поширилися наші відомості і про найпізніші трипільські пам'ятки, доповнивши київські землянки такими місцезнаходженнями, як Євмінка на Остерщині, Райки на Бердичівщині, Лукаші на Переяславщині й Усатове біля Одеси. Таким чином, основна класифікація пам'яток трипільської культури була стверджена всіма наступними розкопками, а їх хронологія разом з тим продемонстрована стратиграфією Кукутен (Румунія, близько Ясс). Вона була доведена й рядом наступних розкопок, які виявили безпосередній зв'язок культури Кукутен В, що була представлена горішніми шарами поселення, з культурою бронзової епохи типу Сарата—Монтеору¹.

Аналогічний розподіл трипільських пам'яток простежується і в Бессарабії, де посудини з Унген (культура А) протистоять петренській кераміці (культура В) і де виділяються кургани з керамікою усатівського типу (Шабалат біля Акермана). Нарешті, і в кол. Східній Галичині поселення культури А відокремлюються від поселень культури В і простежується це навіть стратиграфічно („друге кладовище“ Більче-Золоте). „Нижній горизонт“ „другого кладовища“ Більче-Золотого зіставляється з такими місцезнаходженнями, як Городниця і Незвишка І (понад Дністром), а його „верхньому горизонту“ відповідають усі інші залягання близько Більче-Золотого, а також біля Кошилівців, Шипениць, Бучача, Васильківців, Верем'я, Верхняківців, Козачиного, Зеленчого, Незвишка II та ін.

¹ Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 1932.

Відомо, що єдиним аргументом Хвойка і всіх його послідовників на користь часового пріоритету культури В порівнюючи до культури А була наявність на площадках культури А мідних та просвердлених кам'яних знарядь і припустима відсутність їх у поселеннях культури В. Справді, у Верем'ї, Трипільлі було зустрінuto кілька плоских сокирок або долітьць з чистої міді¹.

Подібне знаряддя в Кукутенах було виявлено в шарах з перевагою ранніх керамічних типів. Переважна ж більшість металевих виробів, таких як кинджал, більша частина шил, бус, браслетів з бідної на олово бронзи та, певно, мідна проушна сокира в Кукутенах знайдені були тільки в горішних шарах. У шарах з перевагою ранньої розписної кераміки, крім „мотик“, було знайдено одне мідне шило.

Отже, нас не повинно турбувати знаходження вже в ранніх трипільських поселеннях мідних плоских сокир. Тим менш можна, виходячи з цього факту, заперечувати часовий пріоритет культури А порівняно з культурою В, який виявляється хоч би з стратиграфії Кукутен. Сам Хвойко повідомляє про знаходження глиняної формочки для відливки мідних або бронзових знарядь у киево-кирилівських землянках, щільний зв'язок яких з культурою В поза сумнівом.

Разом з тим, мідна сокира була знайдена в поселенні біля Колодяжного на Волині, що належить до культури В. Відомий мідний кинджал з Усатового. У кол. Східній Галичині, в печері біля Більче-Золотого була виявлена ціла серія виробів з міді й бронзи: чотиригранні шила, листовидні кинджали, серповидні ножі й трубчасті буси, а також кістяні кинджали, що явно імітують мідні. Шила і буси з бронзи разом із фрагментом спірального браслета із срібла були знайдені й у відомому поселенні біля Кошилівців.

І всі ці місцезнаходження належать або безпосередньо примикають до культури В.

Щождо просвердлених кам'яних знарядь, то й вони, всупереч Хвойку, аж ніяк не обмежуються в своєму поширенні поселеннями культури А.

У місцезнаходженні біля Малих Вірмен, на Подільщині, що містить у собі кераміку з монохромним розписом і з вірвовочним орнаментом, був знайдений фрагмент просвердленої сокири-молотка із сланцю². З Шипениць відома кам'яна просвердлена сокира-молот, а в Кошилівцях знайдені не лише просвердлені сокири-молоти, але й набалдашник булави з каменю. Всі ці поселення належать до культури В. Зовсім не суперечить цьому факт знаходження в одній з площадок біля Верем'я камінної булави у вигляді хреста з кулястими наконечностями.

Беручи свій початок від Хвойка, класифікація пам'яток трипільської культури в своїй основі базується на цілком реальних відмінностях у керамічному матеріалі. Значно менш ясним є питання про те, в якій мірі їм відповідають ті чи інші відмінності в усіх інших галузях матеріальної

---

¹ В інвентарі архівного відділу Державного історичного музею Української РСР у Києві відзначено мідну проушну сокиру з Верем'я. Ця сокира, дійсно, була б „внятковим явищем серед знахідок культури А“, коли б віднесення її до трипільського поселення було достатньо аргументоване.

² Матеріал не опублікований.

культури — в комплексах знарядь праці або в формах жител. А, тимчасом, відповісти на це питання дуже важливо для розуміння не лише наслідків, але й причин розвитку, який простежують.

Звичайно, кардинальні відмінності в усьому характері культурного шару, наприклад, поміж місцезнаходженням з площадками і поселеннями з землянками, ясні були вже давно. Але невідомо було, наскільки взагалі можна судити про господарство і побут людей трипільської культури тільки на основі розкопок площадок. Уже Хвойко звернув увагу на своєрідність інвентаря площадок. Хвойко про розкопки площадок культури В біля Верем'я в 1909 році писав: „Майже в кожній розкопаній нами площадці було виявлено по кілька, 3—5 екземплярів, двостулчастих черепашок, кілька кісток, в більшості свійських тварин, і по 1—2 екземпляри кістяних вістрів або ж кремінних скребачок та ножів і таку ж кількість глиняних пряслиць“. І при цьому основний склад некерамічного інвентаря площадок у місцезнаходженнях культури В нерідко той же, що і в місцезнаходженнях культури А, з тією лише різницею, що в останніх багато важливих його особливостей виступають яскравіше.

Підсумовуючи дані з усіх донині розкопаних площадок і культур А і культури В, можна дійсно встановити такі характерні особливості інвентаря.

Кісткові залишки порівняно нечисленні, так само як і знаряддя з кості й рогу. Зовсім рідко трапляються кремінні наконечники стріл, як і сокири з твердих порід каменю, особливо з кременю.

Всі ці особливості інвентаря трипільських площадок виступають більш або менш помітно в певній залежності від стадії розвитку і є особливо повчальними при зіставленні з матеріалом пізньотрипільських поселень, уже позбавлених площадок, як, наприклад, поселень з землянками.

Але в якій мірі це зіставлення відбиває реальні відмінності?

Тепер уже не може бути сумніву в тому, що площадки такою ж мірою являють собою залишки жител, як і землянки.

Правда, це пам'ятки особливого типу. Вони нерідко є залишками багатощарової долівки з обпаленої глини; використаної як під для печей та вогнищ або як основа „амбарної частини“ житла. З цього випливає, що важко чекати великого скупчення кухонних покидьків і іншого сміття на самих площадках. Навпаки, поза самими площадками, але в середині поселення, тобто в складі „культурного шару“ і, особливо в місцях звалищ і смітників, можна знайти різноманітніший і багатший некерамічний матеріал.

Подивимося, чи так воно є насправді.

При розкопках у 1925 р. поселень культури В поблизу Халеп'я, в урочищах Желудівці і Грушовій, крім площадок, були виявлені насичені кухонними залишками, переважно черепашками, смітники, а комплекс знарядь праці дав звичайне сполучення зернотерок і товкачів, кремінних скребачок, одного кістяного долота і глиняних грузил. Особливо треба відзначити тільки знаходження кістяного рибальського гачка¹.

У Сушківці (культура В) було розкопано кілька великих площадок, навколишній простір і спеціальні (1,4—2,25 м у діаметрі, 1,08—2,22 м завглибшки) смітники округлої форми. І незважаючи на те, що більшість

¹ Там же згадані знаходження кількох „кам'яних сокир“, але не зазначена їх належність до трипільських залягань, як і їх форма.

кісток і знарядь були знайдені поза площадками в самому культурному шарі, загальний характер матеріалу виявився такий же. Він не змінився і в смітниках, виявлених тут же, бо „вміст цих смітників тільки повторив вміст культурного шару площадок“. А в цілому там, крім, як завжди, численних зернотерок, було знайдено тільки кілька кістяних шил, голок і рогових мотик серед порівнюючи взагалі невеликої кількості кісток тварин, кілька кремінних ножевидних пластин і одне сланцеве мотико-подібне знаряддя.

В 1909—1913 рр. в околицях Немирова, Брацлава, Ольгополя, Балти провадив дослідження С. С. Гамченко¹.

В 1909 р. Гамченко виявив 16 площадок. Деякі з них досягали дуже значних розмірів. Тут же він виявив і ряд смітників, конічних у розрізі й округлих у плані, причому верхній діаметр їх досягав 2,86—3,17 м, нижній 1,05—1,4 м, а глибина — 2,1 м. Порівняно значна кількість різних культурних залишків була виявлена в найближчому оточенні площадок, на думку Гамченка, в спеціальних „відвідних канавках“ (ширина цих „канав“ 1 м, 1 м 40 см і більше, а глибина 50—70 см і більше). І незважаючи на все це, виявлений при розкопках 16 жител некерамічний інвентар, як звичайно, був порівнюючи нечисленний і одноманітний.

З кременю виготовлялися тільки ножевидні пластинки, свердла і скребачки². З камінних порід — тесловидні або долотовидні знаряддя. Із кості й рогу — нечисленні шила, лопаточки, підвіски й мотики. Нарешті, з глини, крім посудин і статуеток, грузила, пряслиця, глиняні просвердлені кружальця і мініатюрні циліндрики неясного призначення. Ми вже не говоримо про численні кам'яні відбійники, шліфовані і зернотерочні плити, товкачі, і, як зауважує сам Гамченко, мало відмінні від них „метальні камені“³.

Кілька великих смітників або звалищ були виявлені при розкопках біля Шипениць, де, проте, полірований камінь обмежується долотовидними й колодкоподібними знаряддями, але відсутні сокири з кременю, сокири у власному розумінні цього слова⁴.

Два воронкоподібні смітники 1,5 м завширшки і 1,7 м завглибшки були виявлені при розкопках трипільського поселення на полі Гончариха (кол. Східна Галичина).

У значній кількості смітники — овальні в плані, в розрізі іноді правильних, іноді неправильних, окреслень, до 0,8, 0,9 м, або глибші і до

¹ Гамченко, Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1913 рр., „Трипільська культура на Україні“, в. I, К., 1926, стор. 31 і далі. Про розкопки 1909 р. є короткі відомості: ОАК, 1909—1910, стор. 176 і далі. Крім того, є великий неопублікований рукопис С. С. Гамченка, що містить докладний звіт про його дослідження 1909 року.

² Деякі з цих пластин в ОАК названі ножами, інші — серпами, треті — пилками, пор. стор. 178.

³ У статті 1926 р. підкреслюється, що кремінні наконечники стріл зустрічаються часто — явище зовсім незвичайне для трипільських залягань, і ми не можемо вирішити зараз, якою мірою ця вказівка відповідає дійсності.

⁴ Це виявляється з опису і рисунків у Childs, Schipenitz, a late neolithic station with painted pottery in Bukowina, Journal of the Anthr. Inst., LIII, 1929, стор. 284, рис. 30. У звітах Кайндля в більшості випадків йде мова тільки про долота, і лише в одному випадку про „сокири і долота“. Ka indl, Prähistorisches aus Bukowina, Jahrbuch d. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst und Hist. Denkmale, NF, Bd. I, 1903, стор. 106, 112; він же, Prähistorisches aus Bukowina, Jahrbuch, NF, Bd. II, 1904, стор. 36, 42.

двох-трох метрів в діаметрі були відкриті й у Кошилівцях, причому в окремих випадках вони були перекриті пізніше спорудженими на цих місцях житлами.

Все це свідчить про те, що в трипільських місцезнаходженнях ми мусимо бачити звичайні поселення з житлами і смітниками. Справа тут не тільки в тому, що площадки нерідко являють собою глинобитну основу „вогнищної“ і „амбарної“ частин житла і що тому сміття повинно було, певно, звалюватися десь в стороні. Становище не змінюється і в тому випадку, коли житло має звичайну долівку, а всі уламки обпаленої глини походять від обгорілої обмазки стін. Подібне залягання було відкрите, наприклад, у Зеленчі (кол. Східна Галичина), але й там кістковий матеріал був представлений небагатьма фрагментами. Кременні сокири й наконечники стрід тут відсутні цілком, але було зустрінуто долотоподібне знаряддя з м'якого каменю¹.

Становище не змінюється і тоді, коли в місцезнаходженні відсутні площадки, а представлені тільки житлові вогнищі ями і смітники, але само місцезнаходження належить ще до більш раннього часу. Незважаючи на те, що розташоване біля Іллінців на Борисівському городищі трипільське поселення по кераміці може бути зіставлено з комплексом з Попів-Города і з Кукутен А, воно характеризується не площадками, а рештками частково заглиблених у землю жител. Але за складом інвентаря воно найближче зіставляється з поселеннями, для яких характерні площадки.

Біляшеський не раз відзначав знаходження в ямах Борисівського городища „кременних шліфованих сокир“, „у вигляді доліт“, але насправді це були лише знаряддя, виготовлені з м'яких сланцевих порід. Там же знайдені були зернотерки, „прашні камені“ (товкачі?). Нарешті, відзначено кілька оброблених і загострених кусків рогу й одне кістяне шило².

Ми бачимо, нарешті, що становище не змінюється дуже і в тих випадках, коли розкопуються не самі лише площадки, але й навколишній простір. Це було цілком наочно встановлено і при розкопках трипільських поселень в останні роки, як, наприклад, при розкопках урочища Коломийщина близько Халеп'я.

З усього цього видно, що пояснити своєрідність культурного шару трипільських поселень тільки особливими умовами залягання не можна. Це стає ще більш очевидним, коли врахувати, що ті ж самі основні особливості некерамічного інвентаря (нечисленність кісток і кістяних знарядь, відсутність або рідкісність кременних наконечників стріл і сокир, численність зернотерок і долотоподібних знарядь) у повній мірі характерні і для всіх поселень так званої культури стрічкової кераміки в басейнах Дунаю, Вісли, Одери, Ельби і Рейну.

¹ Demetrykiewicz, Poszukiwania arch. w powiecie Trembowelskim w Galicyi wschodniej, Materiały antropologiczne-archeologiczne i etnograficzne, IV, 1900, стор. 92 і далі.

² У кременному матеріалі з Борисівки, який нами був проглянутий в Держ. іст. музеї Української РСР у Києві, крім невизначених скребачок, проколок та ножевидних пластинок, є і фрагменти „кривого ножа“. Проте про знаходження цієї речі в трипільських жилих заляганнях у звітах нічого не повідомляють, і її належність тут до трипільського поселення дуже сумнівна.

Найістотнішою галуззю трипільського господарства було землеробство, яке мало ще городній характер. Це пояснює всі основні особливості інвентаря трипільських поселень і самий характер їх розташування.

Трипільські поселення завжди розташовані на плато третьої тераси. Ця тераса є в основному степовою. Можна вважати, що в часи трипільської культури для ландшафту були насамперед характерні змішані дубові ліси, які перемежались зі степовими і луговими пустовищами. Саме на цих пустовищах і закладали свої поселення трипільські хлібороби. Особливо охоче вони поселялися на схилах ярів, на дні яких ще й тепер є невеличка річка і деяка заболоченість.

Розташування трипільських поселень на плато верхніх надлукових терас і особливо на схилах ярів не було пов'язане з будь-якими фортифікаційними міркуваннями. Заселення трипільськими хліборобами верхніх надлукових терас було обумовлено передусім характером ґрунтового покриву українського плато в неолітичну епоху. Можна вважати, що якраз в часи існування трипільської культури і відбувалося утворення чорнозему.

На території України рештки трипільських поселень всюди залягають в чорноземі.

Люди трипільської культури розташовувались на таких ґрунтах, як лесовидні суглинки і чорнозем, там, де не було лісу, де умови найбільше сприяли землеробству. Вже ця обставина свідчить про те, що трипільське землеробство не було вирубним, це, в свою чергу, частково пояснює недостатнє використання трипільськими землеробами знарядь для обробки дерева, зокрема сокири.

Щождо знарядь, призначених для розпушування землі, то інвентар трипільських поселень насамперед має досить значну серію теслоподібних сланцьових виробів. Для всієї цієї серії можна вважати характерним використання м'якого кам'яного матеріалу, зокрема різних глинистих сланців.

Для переважної більшості цих знарядь характерна також певна асиметричність у розрізі, одностороння скошеність леза. Можна вважати, що вони якось прикріплювалися до дерев'яної рукоятки не поздовжньо, а впоперек і, в усякому разі, були розраховані не на прямий удар, що рубає, а на навскісний, що стісує. Разом з тим, м'якість матеріалу виключає можливість застосування багатьох з цих знарядь при обробці дерева.

А тимчасом, більшість з них має явні сліди робочого використання. Їх характеризує зашліфована до блиску поверхня леза. Саме лезо часто зіпсоване внаслідок роботи, а іноді потім знову загострене для дальшого використання. Таким саме чином ці знаряддя могли, очевидно, бути доведені до порівнюючої незначних розмірів.

Всі ці факти дають підстави шукати серед цих знарядь камінні наконечники мотик. Недаром їх так часто знаходили разом із зернотерками і товкачами в специфічно землеробській обстановці.

Певні сумніви викликають лише розміри цих знарядь. Поруч із знаряддями від 10 до 19 см завдовжки виступають знаряддя тієї ж форми і зроблені з того ж матеріалу, але від 5 до 10 см завдовжки. Треба врахувати те, що подібні знаряддя могли бути наконечниками і використовуватися лише для укріплення й загострення леза дерев'яних мотик.

Умови мотичного землеробства, яке завжди мало ще городній характер, вимагали не тільки знарядь для первинного розпушування землі, але й дрібніших інструментів, подібних до палок-копачів, для підготовки ґрунту до сівби.

Треба взяти до уваги, що в поселеннях трипільської культури не раз зустрічалися ідентичні за формою і невеликі за розміром знаряддя, виготовлені з рогу й кісті. Відомі, нарешті, і великі рогові й кістяні наконечники мотик, що виступають у багатьох трипільських поселеннях, але нібито в більшій кількості представлені в пізніших комплексах (Кукутені В).

Повертаючись до сланцевих знарядь, треба відзначити разом з тим, що найдрібніші з них могли служити як гладилки при обробці, наприклад, шкіри або глини, але аж ніяк не для землеробських робіт.

Нарешті, можна припустити, що знаряддя з твердіших кременістих сланців використовувались і при обробці дерева, хоч би як клини для розколювання деревних стовбурів. З цього погляду заслуговує на увагу комплекс знарядь праці з трипільського поселення біля Озаринців в урочищі Попів-Город. Нам довелося переглянути звідси цілу серію сланцевих знарядь. Довжина їх звичайно коливається між 5 і 15 см, хоч у рідких випадках не перебільшує 3—4 см. Вони завжди більшою або меншою мірою асиметричні і часто зберігають сліди уживання.

Комплекс речей, знайдених в урочищі Вовки біля Кадиївців (Поділля), дає не менш характерне сполучення. Знайдені там поліровані знаряддя виготовлені тільки з м'якого сланцю ясножовтого кольору. Всі переглянуті нами екземпляри відзначаються цією асиметричністю в постановці леза, яка характерна для всіх цих знарядь. В урочищі Берез біля с. Браги на Поділлі разом з керамікою, яка за основним характером орнаментативної наближається до нерозписного керамічного матеріалу Кукутен А, були знову знайдені сланцеві, асиметричні в розрізі, знаряддя.

Щождо самих Кукутен, то там подібні знаряддя з м'яких кам'яних порід є найважливішим компонентом всього некерамічного інвентаря.

Серед подібних знарядь із Кукутен досить виразно виділяються дві основні групи: по-перше, невеликі знаряддя, іноді ширші, іноді вузчі і, по-друге, мотикоподібні інструменти (10—16 см завдовжки).

У Сабатинівці серед виробів з каменю, крім округлих зернотерок, товкачів, точил, гладилок, виступають, по-перше, уламки шліфованих і просвердлених сокир-молотків і, по-друге, клиновидні знаряддя-долітця з дрібнозернистої породи. Це сполучення заслуговує на увагу, бо воно відтворює основні особливості шліфованих знарядь з місцезнаходжень типу Кукутен А.

Серед інших трипільських місцезнаходжень відомі тесловидні знаряддя не тільки із сланцю, але, наприклад, з граніту або гнейсу.

Знаряддя подібного типу зустрічаються не лише на Наддністрянщині і Надбужжі, але й на наддніпрянських площадках, насамперед культури А.

У Халеп'ї Хвойко виявив дуже цікавий комплекс знарядь („Труди XI з'їзду...“, табл. XIX, № 1 і 26). Тут представлені серед інших кілька

полірованих кам'яних знарядь. Ми бачили їх усі в колекціях Державного історичного музею Української РСР в Києві. Перегляд деяких знарядь з Халеп'я показує, що ми маємо справу з асиметричними в розрізі формами, що належать до групи мотикоподібних сланцьових знарядь¹. Знаряддя подібного типу відоме і з Жуківців².

При останніх розкопках біля Халеп'я (урочище Коломийщина) була знайдена обушна частина сланцьового долотовидного знаряддя і одне широке і плоске, односторонньо випукле знаряддя з гнейсу.

В Томашівці на Уманщині з полірованих знарядь представлені долото і клин з дрібнозернистого граніту. Цей „клин“ являє собою плоске знаряддя із зашліфованим лезом, що нагадує за формою плоске шиферне знаряддя з Халеп'я і, певно, відповідає йому за своїм призначенням. Можна, в усякому разі, відзначити, що поліровані знаряддя з Томашівки мають тільки мотикоподібну форму, та й сполучення знарядь зберігає типово трипільський характер.

В одній з площадок біля Колодистого зустрінете знаряддя „у вигляді клина“ з чорного шаруватого каменю. І за формою і за призначенням цей „клин“ треба співставити с гранітним „клином“ з Томашівки і знаряддями з Халеп'я. Це доповнюється знаходженням знаряддя з гнейсу або граніту в „вигляді клина“ в одній з площадок біля Старої Буди (Уманщина)³.

Нарешті, і в Сушківці було знайдено досить високе поліроване сланцьове знаряддя „колодкоподібної форми“⁴.

Істотною є та обставина, що Халеп'я, Томашівка, Колодисте, Стара Буда, Сушківка представляють місцезнаходження культури В. Мотикоподібні сланцьові знаряддя звичайного типу були знайдені і в Петренах. У західних областях Української РСР ці знаряддя також були відомі в поселеннях культури В, як, наприклад, в Зеленчі, Шипеницях, Кошилівцях, де серед мотикоподібних знарядь з м'яких кам'яних порід представлений навіть цілком типовий екземпляр колодкоподібного клина.

Ми бачимо, що в поселеннях культури А і в поселеннях культури В знаряддя цих типів зустрічаються досить часто. Причому в багатьох випадках, особливо в більш ранніх поселеннях, вони є взагалі єдиними представниками полірованих, непросвердлених кам'яних знарядь. Серед них, як і серед схожих з ними кістяних і навіть, можливо, мідних доліт, слід шукати наконечники дерев'яних мотик або палок-копачів. Цілком імовірно, нарешті, й те, що наконечниками мотик служили також просвердлені і загострені куски звіриних рогів. Серед рогових знарядь зустрічаються також і непросвердлені, тупо загострені куски рогів, які, можливо, служили наконечниками палок-копачів або якимось інакше використовувались при підготовці ґрунту до сівби.

З культурних рослин, що їх вирощували трипільські землероби, є достовірні відомості про пшеницю, просо й ячмінь. Трохи менш достовірне

¹ Мова йде про знаряддя, зображені Хвойком на табл. XIX в ряді над № 26, рахуючи знизу, третьому, п'ятому і шостому.

² Інвентар Державного історичного музею Української РСР в Києві, № 4125.

³ Звіти Арх. ком. за 1906 і 1907 рр. і справи Архіву ІІМК АН СРСР.

⁴ Колекції Державного історичного музею Української РСР у Києві.

виросування жита¹ і, особливо, конопель, зерна яких, нібито, знаходив Гамченко².

Цілком можливе використання укріплених у дерев'яній рукоятці кременних ножевидних пластин, як серпів у жнива.

Постійно і в великій кількості у всіх трипільських поселеннях виступають зернотеркові плити овальних, округлих або підтрикутних форм, з більш або менш угнутою поверхнею з граніту або пісковика, до півметра довжиною, та товкачі, або терки різних розмірів. Зернотерки іноді вмазані в глиняну долівку або укріплені в особливій глиняній підставці з спеціальним заглибленням для зсипання борошна³. Зерно зберігалось або в особливих підземних амбарних приміщеннях, або в чашовидних заглибленнях, обкладених шарами обпаленої глини⁴, або у великих глиняних посудинах⁵, іноді вмазаних у долівку або розташованих на особливих підвищеннях та площадках, або безпосередньо на глиняній долівці житла, спеціально для цієї мети обпаленої. Зрештою, докладніший розгляд призначення трипільських площадок і з ними пов'язаних глиняних печей, що служили, між іншим, і для випікання хліба, нами здійснено в окремій роботі. В цьому зв'язку важливо тільки підкреслити рішучу перевагу землеробства в системі господарства людей трипільської культури. Ця перевага пояснює насамперед особливості знарядь праці, велику кількість зернотерок і товкачів, далі ряд важливих деталей у характері домобудівництва і, нарешті, самий вибір місць поселення.

В системі господарства трипільської культури перетворення землеробства на провідну галузь виробництва разом з тим обумовило помітне зниження значення ряду інших, більш стародавніх форм трудової діяльності.

Надто мале використання трипільськими землеробами лука із стрілами є наслідком і внявом тієї підлеглої ролі, яку взагалі відіграло мисливство в усій системі трипільського господарства. З цим же була пов'язана і загальна нечисленність, атиповість і недосконалість дрібних знарядь, які в більшості трипільських поселень обмежуються ножевидними пластинками і скребачками.

Дуже рідкі і зовсім одиничні знаходження кременних наконечників стріл у поселеннях культури А. Із Кадиївців відомий (крім скребачок, прсколок, ножевидних пластин і бокових різців) один трикутний наконечник стріли з виїмкою в основі. З Браги (урочище Берез), разом з кінцевими скребачками, — кременний трикутний наконечник стріли. З Пеніж-

¹ В. В. Хвойко, Труды XIII археол. съезда, стр. 1; присутність окремих відбитків половин і зерен жита в обмазці з площадок біля Халеп'я встановлена поряд з численними слідами ячменю, проса і, особливо, пшениці, аналізами Інституту ботаніки Академії наук Української РСР.

² Трипільська культура на Україні, 1926, стор. 38; неясно також, що являли собою зерна якоїсь рослини, подібної до анісу або кропу, які знайшов Хвойко на площадках близько Халеп'я.

³ Пор. глиняну модель трипільського будинку з Попудні, Him-m er, Swiatowit, т. 14, 1933, стор. 151; Хвойко про Халеп'я. Тр. XI А. С., стор. 774, і про Колодисте в ІАК, 12, стор. 98.

⁴ Пор. в Халеп'ї, Хвойко, Тр. XI А. С., стор. 772 і 774; у Верем'ї, там же, стор. 786; у Довжці, там же, стор. 790; пор. про Колодисте, ІАК, 12, стор. 106—107, і Гамченко в ТКУ, стор. 177.

⁵ Пор. уже згадані знаходження зерен у посудинах в Черняхіві, Новосілках, Стайках, Трипільї, Щербанівці, Крутобородинцях, Петренах, а також у Томашівці.

кова, поряд із скребачками у вигляді еліпсиса, „листовидні“ наконечники стріл.

Цікавий також набір дрібних кремінних знарядь, представлених у Сабатинівці. Разом з ножевидними пластинками і відщепами, скребачками найрізноманітніших типів, проколками, різцями представлені два наконечники стріли (один трикутний, другий листовидний) і фрагмент одного наконечника списа. І коли навіть приєднати до цих знахідок випадки знаходжень наконечників стріл, ніби трохи частіших у поселеннях культури В, — все ж таки лишається незаперечним загальний висновок про мале поширення лука із стрілами як мисливської зброї у трипільських племен.

Цей висновок підтверджується і надзвичайною рідкістю кісток диких тварин серед кухонних покидьків трипільських поселень та й взагалі порівняно незначними залишками і самих кісток, і кістяних та рогових виробів.

В Озаринцях (Попів-Город) знайдені два загострені уламки рогу, кілька кістяних шил і відшліфована кістка для згладжування.

З Кадіївців відомі три кістяні шила і одне знаряддя з рогу, з Борисівки — кілька загострених уламків рогу і кістяне шило; з Колодистого на Синиці — шило і знаряддя для орнаментатії посудин. Загострені куски оленячого рогу з Озаринців, Кадіївців, Борисівки, очевидно, використовувалися на землеробських роботах. Одиначно зустрічаються в поселеннях культури А і просвердлені рогові наконечники мотик.

Хвойко згадує про мотики з оленячого рогу з Верем'я і Шербанівки. Гімнер пише про „молоток“ (можливо, мотику) з рогу лося і про кістяні лощилки і вістря з Пеніжкова.

Трохи іншу картину щодо насиченості культурного шару кістяними і роговими знаряддями дає поселення біля Сабатинівки.

Всього в Сабатинівці було зустрінуто понад сто знарядь з кісті і рогів. Серед них відзначені 24 проколки-шила і вістря різних форм з кісті й з кабанячих ікол, сім мотик просвердлених і одна непросвердлена, все з оленячого рогу, зрізані на кінці куски оленячого рога, кістяний виріб, що трохи нагадує формою ткацький човник, чотири цікаві інструменти (один — з кісті, другий — з рогу дикої кози, два — з кабанячих ікол), що використовувалися при орнаментатії посудин, чотири вироби невідомого призначення з оленячого рогу, два просвердлені ікла дикої кабана і, нарешті, два орнаментовані кістяні фрагменти.

Для трипільських місцезнаходжень цієї стадії така велика культура виробів з кісті і рогу, особливо диких тварин, — явище виключне.

Слабо розвинуте полювання, як правило, не могло забезпечити систематичного надходження подібного матеріалу для виготовлення знарядь або прикрас. Але все ж ми можемо і для ранніх трипільських поселень установити породи тих тварин, які час від часу ставали здобиччю людини на полюванні. В поселеннях культури А встановлюється наявність залишків ряду диких тварин, як, наприклад, оленя (Верем'я, Сабатинівка), лося (Пеніжкове), дикої кози (Сабатинівка). Даних про знаходження кісток свійської кози в поселеннях культури А у нас ще немає, але кістки свійської вівці, очевидно, в них були виявлені (Верем'я).

Неодноразово були відзначені знаходження кісток та ікол кабана, але не завжди ясно, чи йде мова про дику, чи вже про свійську тварину

(Щербанівка, Пеніжкове). В той же час є й певні вказівки про кістки дикого кабана (Борисівка, Сабатинівка).

Хвойко вказує на „дуже часту“ присутність кісток коня в поселеннях культури А в Середній Наддніпрянщині (Верем'я, Трипілля). Разом з тим є підстави для сумніву щодо одомашнення коня навіть для пізнішого періоду. Кістки коня, як це особливо підкреслює Хвойко, тут знаходяться у роздрібленому вигляді, що, очевидно, пов'язане з споживанням у їжу кіньського м'яса. Найімовірніше, що коня, разом з диким кабаном і дикою козою, оленем і лосем, слід віднести до тварин, які були мисливською здобиччю ранньотрипільського землероба.

Із свійських тварин уже були, очевидно, свійські свиня і вівця, хоч даних про це в нас ще недосить. Так само мало даних про наявність свійського бика в культурі раннього наддніпрянського трипілля. Деякі автори, вказуючи на рідкість відзначених Хвойком знаходжень кісток бика (порівняно з кістками коня, вівці і свині) в поселеннях культури А, навіть гадають, що в той час ще бик не був приручений. В усякому разі, хоч свійський бик і був, напевно, відомий, але, можливо, він ще не мав того значення, яке набув згодом, у тваринництві культури В.

Загальна нечисленність кісткових залишків (і виробів з кістки і рогу) в усіх, особливо в більш ранніх, трипільських поселеннях вказує на ще досить слабкий розвиток тваринництва. В поселеннях культури В тваринництво, а разом з тим, очевидно, і полювання, набирає дещо більшого значення. Природно, що в різних племен цей розвиток відбувається неоднаково, але загальна нечисленність залишків кісток взагалі і диких тварин зокрема лишається характерною і для всіх трипільських поселень культури В.

Систематичне дослідження трипільського поселення в урочищі Коломийщина дало картину повної переваги кісток свійських тварин над кістками диких (кісток свійських тварин приблизно в 19 раз більше, ніж кісток диких) і рішучої переваги кісток бика над кістками інших свійських тварин (кісток бика, приблизно, в три рази більше, ніж кісток вівці і свині разом). Кісток свійської вівці не набагато більше, ніж кісток свійської свині, а кістки коня настільки рідкі, що з'являється великий сумнів щодо наявності тут свійського коня.

Серед диких мисливських тварин є козулі, потім олені, лосі і бобрі.

Склад стада у мешканців пізньотрипільських поселень також непогано з'ясовується на підставі аналізу кісток із сушківських майданчиків. Кісток цих кількісно зовсім небагато, хоч під час розкопок бралися всі знайдені уламки від чотирьох просторих жител. І цікаво, що з 62 кісток із Сушківки (20 особнів) тільки 4 кістки (3 особні) належать диким тваринам (3 кістки благородного оленя, одна кістка лося). І не менш цікаво, що з усієї цієї кількості кісток тут 32 кістки (7 особнів) належать свійському бикові (*Bos taurus* L.), 13 кісток (6 особнів) — свійській свині (*Sus scrofa domesticus*) і 12 (3 особні) — дрібній рогатій худобі (вівця? коза?).

Для культури В, отже, встановлюється повна перевага господарства, ґрунтованого на розведенні корів, і якщо дальші розкопки підтвердять висловлене припущення, то в цьому саме буде виявлятися прогрес тваринництва в цей час, порівнюючи з культурою А. Одна тільки кісточка із Сушківки, можливо, належить коню, і навряд, що ця тварина тоді вже була приручена.

Перед кісток з Колодистого також переважають кістки свійського бика, потім кістки свійської свині, кози і собаки і, нарешті, дикого кабана. Кістки коня та інших диких тварин відсутні.

Гамченко згадує про знаходження в досліджених ним заляганнях кісток таких тварин: бика, вівці, кози, свині, оленя, козулі, сарни, коня, бобра, зайця і гуся. Але вірогідним є лише той аналіз, якому були піддані В. І. Громовою кістки з деяких місцезнаходжень, розкопаних Гамченком (зберігаються в зоологічному музеї АН СРСР¹). Кістки ці походять з чотирьох поселень району Балти: Кринички, Коритного, Щербатового городища і Любушки-Посаду.

В Криничках з 118 кісток (36 особнів) — 79 (13 особнів) належать *Bos taurus*, 18 (9 особнів) — свійській свині, 8 (5 особнів) — дрібній рогатій худобі (певно, коза), 3 (1 особень) — дикому кабану, 5 (4 особні) — диким *Cervidae* (олень, козуля), 3 (2 особні) — коню і, нарешті, 2 (2 особні) — собаці.

В Любушці-Посаді з 38 кісток (14 особнів) — 22 (4 особні) належать свійському бикові, 7 (3 особні) — дрібній рогатій худобі (певно, баран), 5 (4 особні) — свійській свині, 3 (2 особні) — собаці, 1 (1 особень) — коню. Зовсім відсутні кістки безперечно диких тварин. Майже така ж картина рішучої переваги кісток свійського бика над кістками дрібної рогатої худоби і свійської свині та незначна кількість кісток коня і диких тварин — постає з аналізу кісткового матеріалу з Коритного і Щербатового городища², причому зовсім відсутні там кістки собаки. В Крутобородиннях відзначені кістки „кабана“ і „свині“, бика, барана і коня³.

В Петренах із свійських тварин представлені корови, кози, вівці (в незначній кількості) і свині, а з диких, кісток яких взагалі значно менше, ніж кісток свійських тварин, — тільки благородний олень.

У Шипеницях з кісток свійських тварин відомі кістки бика, свині і собаки, а з кісток диких тварин — кістки благородного оленя, дикого кабана і, що особливо цікаво, первісного бика або тура⁴.

В Зеленці серед невеликої взагалі кількості кісток устанавлюються кістки бика, свині, вівці, тобто тільки свійських тварин⁵, у Вигинцях — кістки бика і свині. В „площадках“ поблизу Більче-Золотого відзначено роги оленя і сарни, а в печері поблизу Більче-Золотого — кістки бика, оленя, дикого кабана і ведмедя⁶.

Це коротке зведення дає певне уявлення про склад стада і мисливської здобичі у трипільських племен.

Разом з тим не треба переоцінювати розміри скотарства навіть на пізній стадії розвитку трипільської культури.

Ми маємо справу з безумовно осілим населенням, для господарства якого, очевидно, є характерним безстійлове утримання худоби. В ряді

¹ В. И. Громова, Материалы к познанию фауны трипольской культуры. Ежегодник зоологического музея АН СССР, 1927.

² Там же, стр. 87.

³ В. В. Хвойко, Древности, Труды Моск. археол. общ-ва, т. 21, в. 2, М., 1909, стр. 290—291.

⁴ Childe, назв. твір, стор. 286; Ka indl, назв. твір, NF Bd. II, 1940, стор. 23 і далі.

⁵ Demetrykiewicz, назв. твір, стор. 106; можлива там і присутність кісток птахів.

⁶ В. Janusz, Kultura przedhistoryczna Podola galicyjskiego, Lwów, 1919.

трипільських поселень житла були розташовані по дузі, по колу або по овалу, обмежуючи всередині вільний або майже вільний від будівель простір¹. Найімовірніше, що всередині цих поселень утримувалися стада худоби, отже, їх внутрішні території являли собою відкриті загонами.

Заготівлі кормів або зовсім не було (випас худоби зимою на видувах) або вона мала дуже примітивний характер. Чисельність стада була обмежена цим примітивним станом скотарства, яке тоді ще могло мати тільки другорядне значення, порівнюючи з землеробством. З цим пов'язана і відносна нечисленність кісткового матеріалу в трипільських поселеннях, а до певної міри і підлегле місце, яке займало полювання в усій системі трипільського господарства.

Співставлення комплексів культури А і культури В і дані стратиграфії Кукутен ілюструють певне зростання полювання і скотарства в процесі розвитку трипільської культури.

Щоправда, як ми бачили, багато поселень культури В ще дуже бідні на знаряддя з кості і рогу. В таких, наприклад, поселеннях, як Сушківка, Томашівка, Колодисте, Петрени, Зеленче або Більче-Золоте, подібні знаходження представлені лише окремими шилами і гладилками, мотиками й загостреними уламками рогів оленя або сарни.

В площадках поблизу села Верем'я, проте, були знайдені „кістяне вістря у вигляді списа“, „наконечник стріли або дротика, зроблений з обпаленої кістки“, і „сокирка“ із оленячого рогу.

В Жуківцях були знайдені дві рогові „сокирки“ з лосевого й оленячого рогу і кістка, оброблена у вигляді кинджала, в Таборищі — вісім кістяних загострених знарядь і рогова „сокирка“, а в Халеп'ї — кістяний рибальський гачок. У Старій Буді цікаві не тільки знаряддя, але і заготовки з оленячих рогів і намисто з просвердлених оленячих ікол і овальних кістяних пластинок. Шила, гладилки і „кинджали“ з кості, мотики, оброблені шматки рогу, — все це створює картину дещо більшої насиченості подібними виробами Шипеницького поселення порівняно з багатьма іншими, і ми гадаємо, що це явище не випадкове.

Схожий матеріал щедро представлений у відомому печерному поселенні в Більче-Золотому². Звертає на себе особливу увагу присутність кістяних кинджалів, що імітують мідні, і кістяних пластинок у вигляді стилізованих голів бика. Аналогічні кістяні пластинки у вигляді стилізованих людських постатей і звіриних голів, разом з різними знаряддями з кості і рогу, були знайдені у відомому Кошилівцевському поселенні³.

¹ Пор. про Жуківці, Тр. XI А. С., рис. 67; про Халеп'я, там же, стор. 777; про Стайки, там же, стор. 778; про Верем'я, там же, стор. 791; про Трипілья, там же, стор. 795; про Сушківку, Трип. культ. на Укр., стор. 44; про Колодисте, ІАК 12, рис. 9; про Більче-Золоте, Zbiór wiad. do antrop. krajowej, т. 16, 1892, стор. 65—67; а також Гамченка, про досліджені ним місцезнаходження, Трип. культ. на Укр., стор. 38, і, можливо, про Попудню і Пеніжкове, Гімнер, назв. твір, стор. 40 і 50.

² Demetrikiewicz, Sprawozdania z posiedzeń komisji, Mat. ant.-arch., т. IV, 1900, стор. VII.

³ K. Nadaczek, Osada przemysłowa w Koszylowcach z epoki neolitu, Lwów, 1914; C. Nadaczek, La colonie industrielle de Koszylowce de l'époque énéolithique. Album des fouilles, Léopol, 1914; порівн. також: Ka indl, Neolitische Funde mit bemalten Keramik in Koszylowce, Jahrbuch für Altertums Kunde II, Bd. 2—3, 1908, стор. 149—150; Kostrzewski, Koszylowce, Reallexikon der Vorgeschichte Ebert'a, стор. 55—57; Bru xton, Koszylowce, Proceedings of the first international congress of prehistoric and protohistoric sciences, 1932, стор. 209—210; W. Antoniewicz, Archeologja Polski, стор. 71—72.

Поруч з цим у місцезнаходженнях культури В. здається, дещо частіше зустрічаються кремінні наконечники стріл. Щоправда, їх не бачимо в багатьох місцезнаходженнях. Але в Колодистому¹ і в Старій Буді знайдено по наконечнику стріли, в Петренах — один обсидіановий, в Шипеницях представлений ряд трикутних наконечників стріл з прямою або угнутою основою. Відомі вони й у Кошилівцях і в деяких інших східногалицьких місцезнаходженнях². Словом, здається, дещо частішими стають знаходження кремінних наконечників стріл, різноманітнішими знаходження рогових і кістяних знарядь.

І, очевидно, все це пов'язано не тільки з розвитком скотарства, але також із зростанням полювання, бо останнє до певної міри було джерелом першого. А розвиток скотарства виявляється, насамперед, в рішучій перевазі свійського бика. Скотарство взагалі виникає як м'ясне скотарство, і на стадії розвитку, що нас цікавить, є саме таким у першу чергу. Але, разом з тим, можна гадати, що з дальшим розвитком скотарства використання худоби ставало все різноманітнішим, все повнішим. Так, у поселеннях, що належали до культури В, іноді зустрічались уламки посудин з стінками, вкритими численними дірочками. Ці посудини використовувалися для виготовлення різного сиру, і їх поява є однією з ознак появи молочного скотарства. В одному із залягань, розкопаних Гамченком, було знайдено чашу на чотирьох ніжках, що імітувала вим'я корови і, найімовірніше, за своїм призначенням була пов'язана з вживанням молока³.

Ще цікавішим є зосередження в поселеннях культури В предметів текстильної справи. Щодо трипільських глиняних грузил, то певна їх частина, зокрема екземпляри конічної або пірамідальної форми і нерівномірного, часто поганого випалу, були грузилами від примітивного ткацького верстата. В зв'язку з цим особливого інтересу набуває та обставина, що всі грузила в Кукутенах зустрічаються тільки в горішніх шарах, а в Середній Наддніпрянщині — тільки в поселеннях культури В. Разом з тим, тільки в горішніх шарах зустрічається в Кукутенах і пряслиця, хоч поодинокі знаходження пряслиць на території Української РСР встановлені були в поселеннях культури А (Полів-Город, Верем'я). Але, очевидно, можна встановити, якщо не появу, то різке зростання знаходжень предметів текстильної справи (грузил і пряслиць) на стадії Кукутен В. З чим це може бути пов'язане? Цілком можливо, що основою цього було дальше одомашнення вівці і систематичне використання її вовни для виготовлення одягу.

Нарешті, з поселеннями часів Кукутен В пов'язана і поява кремінних „кривих ножів“ (Халеп'я, Кукутені В, можливо, Бучач—Загорянці), як мисливських знарядь (для обробки звіра). Саме в цей час бик починає рішуче переважати в складі трипільського стада. Як результат уже відомої domestикації, утворюються „торфові породи“.

¹ Кремінне знаряддя, знайдене в Колодистому Біляшевським, судячи з рисунка, справді є наконечником стріли трикутної форми з трохи вигнутою основою.

² Окремі згадки про знаходження кремінних наконечників стріл або списів у Васильківцях — пор. у G. Ossowski, *Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w roku 1889*, *Zbiór wiad.*, XIV, 1890, стор. 58; у Вігнанцях, у цього ж. *Zbiór wiad.*, XV, стор. 51.

³ Гамченко. Трипільська культура на Україні, стор. 36, рис. 11.

Картину зміни інвентаря поселень у процесі розвитку трипільської культури наочно ілюструють спостереження над стратиграфією Кукутен.

Ми говорили вже про виготовлення з м'яких камінних порід тесло-видних і мотикоподібних знарядь, які зустрічаються в шарах Кукутен А і Кукутен В. Але, крім цього, там зрідка зустрічалися і виготовлені з тих таки порід сокири, тобто знаряддя з рівномірно опуклими широкими боками і симетрично поставленим лезом.

Серед цих сокир треба розрізнити дві основні різновидності: 1) плоскі сокири, широко-, вузько- або навіть гострообушного типу, і 2) товстообушні сокири. Було встановлено досить твердо, що товстообушні сокири ввійшли в ужиток тільки після зникнення поліхромного розпису.

В повній відповідності з цим є й поширення в Кукутенах плоских, чотиригранних сокир з кременю, призначених для обробки дерева. Всі відомі в Кукутенах кременні сокири були знайдені в горішніх шарах, в зв'язку з монохромною керамікою.

Все це дозволяє зробити такий висновок: знаряддя з м'яких камінних порід типу тесел і доліт, хоч би частково призначені не тільки (або не стільки) для обробки дерева, але й для обробітку землі, — супроводжують розписну кераміку в усі періоди її існування.

Сокири, як знаряддя, призначені для обробки дерева, особливо товстообушні з м'якіших порід і кременні, — дістають більш-менш помітне поширення тільки на пізніших етапах існування культури розписної кераміки, на стадії так званих Кукутен В.

Сокири кременні ще зовсім відсутні в ранніх трипільських поселеннях, вони не знайдені і в багатьох місцезнаходженнях культури В (Сушківка, Томашівка, Попудня, Колодисте, Стара Буда, більшість місцезнаходжень Хвойка), хоч у ряді інших поселень культури В кременні сокири вже відомі.

Так, одна кременна плоска, частково шліфувана, сокира відома з Халеп'я. В с. Стіна Гамченко виявив цілу серію частково пришліфованих біля леза кременних сокир. На Поділлі вони виступають у комплексах з монохромною керамікою, в таких пунктах, як Конилівка, Меджибож, Городисько, Губарево, Дурняківці. Кременна сокира відома з Петрен, кременні долота — з Крутобородинців. Кременні сокири відомі з Більча-Золото¹, Кошилівці та інших пунктів.

Повертаючись до питання про Кукутени, слід вказати, разом з тим, що вже найдавніші жителі Кукутен мали просвердлені кам'яні знаряддя, зокрема клиновидні сокири-молоти. Призначення цих знарядь ще недосить ясне; деякі автори вважають імовірним їх використання замість клинців для розколювання дерев'яних стовбурів². Відомо далі, що такі знаряддя представлені навіть у найбільш ранніх місцезнаходженнях культури стрічкової кераміки на території Середньої Європи і часто є там єдиним знаряддям, яке можна пов'язати з обробкою дерева.

В одному випадку в Кукутенах у змішаному шарі з керамікою раннього і пізнього типу було знайдено уламок просвердленого знаряддя, яке нагадувало так звані „бойові сокири“.

¹ G. Ossowski, Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji w roku 1891, Zbiór wiad., XVI, 1892, стор. 81, 82, 83, 86; він же, Sprawozdanie czwarte, Zbiór wiad., XVIII, стор. 1—28.

² L. Pfeiffer, Die Werkzeuge des Steinzeitmenschen, Jena, 1920, стор. 170, рис. 222.

Серед крем'яного знаряддя Кукутен зустрічаються ножевидні пластинки, скребачки кінцевого типу, пластинки з скісно поставленим вістря, свердла, пилки, дуже рідко — різці, нарешті наконечники списів і стріл. Останні мають трикутну або серцевидну (з угнутою основою) форму. Найчастіше вони оброблені плоскою відтисковою ретушшю.

Всі вищезазначені типи зустрічаються в усіх шарах поселення.

Проте властивістю тільки верхніх шарів було значне збільшення знаходжень наконечників стріл і списів.

Один уламок так званого „кривого ножа“, що іноді неправильно називають „серпом“, був знайдений у найпізніших шарах поселення.

Все це дозволяє гадати, що використання наконечників стріл і списів різко зростає на пізніх стадіях розвитку культури розписної кераміки, а „кривий ніж“, очевидно, взагалі застосовується вперше тільки в цей час.

Хвойко в одній посудині на першій площадці біля Халепа відкрив кремінні знаряддя (до 150 екз.), помилково назвавши їх серпами. Насправді це були округлі і кінцеві скребачки, вістря, проколки і, особливо, ножевидні пластинки.

Тут же виявлено два відламки „кривих ножів“.

Щодо знарядь з оленього рогу, то в найбільшій кількості вони представлені в Кукутенах так званими мотиками, тобто відламками оленього рогу, що мали отвір. Серед них виділяються екземпляри у вигляді колодокподібного клина і знаряддя, що відтворювали форму камінних сокир-молотів або „бойових сокир“.

Подібні знаряддя були знайдені в дуже великій кількості в середніх і горішніх шарах Кукутен, що характеризувалися монохромною керамікою. А втім окремі екземпляри знарядь цього типу були знайдені і в нижніх шарах. Проте всі екземпляри, що відтворювали форму „бойових сокир“, були знайдені тільки в горішніх шарах Кукутен.

Досить велику групу знарядь у Кукутенах становлять кістяні шила, вістря із загострених розколених кісток, що часто позначаються як „кинджали“ і невеликі проколки.

Призначення всіх цих знарядь могло бути найрізноманітніше. Зустрічаються вони в усіх шарах Кукутен. Проте необхідно відзначити, що шила гарної обробки і, зокрема, двійчасті, виступають тільки разом з пізнішими керамічними сокирами.

Другу групу кістяних знарядь Кукутен становлять плоскі долота і широкі гладилки, відомі в усіх шарах; проте гарпуни зустрічаються тут тільки в грубіших горизонтах.

Всі ці факти дають підставу прийти до висновку, що хоч більшість описаних вище знарядь є в усі часи існування культури розписної кераміки, але їх кількість і різноманітність помітно зростає на пізніших етапах розвитку трипільської культури. Пізніше, очевидно, з'являються деякі нові кістяні і рогові знаряддя типу „сокир-молотів“, гарпунів та ін.

Поява сокир, „кривих ножів“, помітне зростання кількості знарядь з кості і рогу і кремінних наконечників стріл і списів — ось те основне, що відрізняє комплекс знарядь праці горішніх горизонтів Кукутен від нижнього горизонту цієї пам'ятки.

З інших предметів, знайдених у Кукутенах, ми в цьому зв'язку згадаємо ще тільки про пряслиця і грузила, використання яких різко зростає на пізніх ступенях розвитку культури розписної кераміки.

Такі деякі висновки, що ми їх маємо право сформулювати на підставі стратиграфії Кукутен. Вони тим важливіші, що подібні зміни матеріальної культури більш-менш виразно можна простежити і співставляючи інвентар поселень культури А і культури В на території України.

При всьому цьому залягання культури В зберігає ряд важливих рис, спільних для всіх трипільських поселень, і в характері самих місць проживання, і в формах домобудівництва, і в загальній перевазі землеробства при підлеглому значенні всіх інших галузей господарства. Слід особливо підкреслити, що в різних племен усі ці процеси розвиваються нерівномірно, хоч загальна тенденція господарської еволюції у всіх виявляється одноставною. Її результатом є оформлення наприкінці розвитку трипільської культури нових культурно-племінних утворень, представлених у Середній Наддніпрянщині поселеннями з житлами типу землянок.

Ми рішуче заперечуємо проти загальноприйнятого з часу Хвойка раннього датування землянок Кирилівської вулиці, Ржищева, Конончі, Верхньої Юрковиці, Бортничів. В одній частині представлено в цих землянках керамічного матеріалу вони безпосередньо примікають до культури В і вже внаслідок тільки цього не можуть датуватися раніше, ніж пізні трипілья. Друга частина керамічного матеріалу із землянок являє собою фрагменти посудин з характерною вірвовочно-гребінчастою орнаментациєю. Відзначимо лише, що найвищі шари Кукутен (культура С) при повній відсутності фрагментів розписних посудин, мають кераміку з тією ж вірвовочно-гребінчастою орнаментациєю.

На плато, де Хвойко розкопував залишки поселень, що нас цікавлять, шар чорнозему був незначний (в середньому до 40 см). Нижче розташовувалася лесовидна глина. Культурним шаром, власне, був верхній чорноземний покрив. Внаслідок цього всякого роду заглибини, вириті давнім населенням, повинні були яскраво виділятися в світлому лесі, що його підстелює. Ці заглибини мали округло-довгасту форму, що досягала 2—4 м завдовжки, 2 м завширшки і 1—2 м глибиною. В кожній з цих ям, заповнених культурним шаром, було знайдено кострище у вигляді скупчення попелу, череп'я і розбитих кісток, близько 0,5 м діаметром. Частіше, проте, основою вогнища була виліплена з глини округла площадка, вкрита шаром попелу й череп'я.

Хвойко всі розкриті ним ями поділив на два типи:

1) Ями менш глибокі, що встановлюються вже на 20—30 см нижче від сучасної поверхні землі й не йдуть вглиб більше, ніж на 1,5 м (ями № 4, 5, 6, 7, 8, 12, 17, 18, 25, 26, 42). Ями ці розташовувалися ближче до середини плато і порівняно з ямами другого типу являли більшу ступінь „різноманітності і відносного вдосконалення як знайдених у них знарядь, так і складу і вироблення глиняного череп'я“.

На відміну від ям другого типу тут зустрічалися не стільки черепашки *Unio* і *Anodonta*, скільки кістки ссавців, птиць і риб; знаряддя, зроблені з рогів оленя частіш, ніж лося; кремінних знарядь менше, але зустрічаються наконечники стріл; серед взагалі досконаліших керамічних виробів представлені розписні посудини.

2) Ями найглибші (2 м і глибші), розташовані з краю плато. Ями ці відрізняються присутністю значних скупчень черепашок, використаним для виготовлення рогових знарядь переважно рогів лося, великою кількістю кам'яних знарядь і відсутністю розписних, як і взагалі досконаліше виготовлених, посудин¹.

Очевидно, мова може йти про два різні за часом поселення і притому землянки другого типу, порівняно з землянками першого типу, напевно, належать до пізнішого часу. Судячи із звіту Хвойка, до цих землянок можуть бути віднесені ями № 1 і 2, що мають при глибині понад 2 м прямокутну форму.

На думку Хвойка, зовнішній край землянок „огороджувався вбитими в землю колами у вигляді частоколу або тину, обмазаного глиною, що утворював невисокі стіни, на яких була відповідно до форми будови покрівля“.

Житла поселення, яке нас цікавить, являють собою різкий контраст до тієї форми будівництва, яка представлена звичайними трипільськими „площадками“. І не менш різко киево-кирилівське поселення відрізняється від усіх вищезгаданих трипільських залягань складом свого інвентаря, характером свого культурного шару. Культурний шар тут такий насичений різними кухонними покидьками, черепашками і кістками, що ні в яке порівняння не може йти з ступенем насиченості цими ж залишками всіх інших, більш ранніх трипільських знаходжень. Контраст цей, особливо щодо кількості кісткового матеріалу, настільки значний, що пояснити його просто випадковістю — неможливо².

Мова може йти лише про те, що скотарство, а частково і полювання, на цій пізньотрипільській стадії різко зростає за своїм значенням, що, проте, як ми бачили вище, вже підготував увесь попередній господарський розвиток. Серед кісток, так багато представлених у заповненнях землянок, установлюються кістки і диких (оленя, лося, сарни, дикої кози, кабана, бобра, вовка) і свійських тварин (напр., бика). Скотарство, очевидно, мало дуже велике значення.

Ми бачили в колекції Державного історичного музею Української РСР в Києві фрагменти посудин з конічно-розширеними стінками, що були вкриті безліччю дірочок і, безумовно, служили для обробки молочарських продуктів³. В значній кількості представлені в киево-кирилівських землянках глиняні пряслиця, інколи вкриті штампованою, гребінчастою або вірвовочною орнаментациєю (обробка вовни овець).

Розкопками Хвойка було встановлено розташування землянок з краю плато, причому всередині між ними залишався вільний від будівель простір. Далі виявилось, що на південно-західній своїй стороні поселення це було обмежене двома паралельними рядами землянок, причому в кожному з цих рядів землянки були з'єднані одна з одною канавками, до 0,7 м завглибшки, заповненими чорноземом, що іноді містить

¹ Пор. В. Хвойко, Короткий показчик речей. Відділ археології, Київський художньо-промисловий і науковий музей. К., 1911; Хв. Вовк, Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці в Києві. Матеріали до українсько-руської етнології, I, 1899, стор. 13.

² Пор., наприклад, протиставлення у Хвойка „Из области трипольской культуры“, Археологическая летопись Южной России, № 4—5, 1904.

³ За типом ці посудини пор. з № 6 у т. V Ханенка, „Древности Приднепровья“, в. I.

культурні залишки, а іноді не має їх. Ми гадаємо, що ці канави могли в крайньому разі частково, служити як підпора для стовпів частоколу, який відгороджував внутрішню частину поселення. І ці частокולי, і саме розташування землянок перетворюють у цьому разі внутрішню територію поселення в систему відкритих загонів для худоби, як це мало місце і в багатьох інших, більш ранніх трипільських знаходженнях. Але зростання скотарства супроводжувалося і зростанням полювання.

В землянках, що нас цікавлять, це зростання не лише скотарства, але й полювання чудово ілюструється, особливо порівняно з більш ранніми трипільськими поселеннями, надзвичайно великою кількістю знарядь з кості і рогу. Кістка і ріг зробилися матеріалом, що постійно надходив, і основним матеріалом для виготовлення знарядь праці. Понад 90% всіх знарядь тут виготовлені з кості чи рогу, переважно лося чи оленя. З рогу виготовлялися просвердлені мотики, разом із зернотерочними плитами і товкачами, що є залишками землеробського виробництва жителів землянок. Ряд таких просвердлених рогових мотик є в Державному історичному музеї Української РСР в Києві (№ 35856, 35862, 4411 та ін.).

Один просвердлений роговий виріб за своєю формою має вигляд не мотики, а молотка, дуже нагадуючи відповідні камінні знаряддя¹. Це знаряддя розраховане не на скісний і стісуючий удар, а на прямий і рубаючий. Звичайно, сам характер матеріалу навряд чи дозволяє бачити в ньому інструмент для обробки дерева. Можна гадати, що знаряддя подібного типу застосовувалося і на полюванні і при обробці кістки, шкур, глини та ін.

Це ж стосується і цілої серії відомих за знаходженнями в землянках рогових, симетрично-опуклих у розрізі, знарядь, що за формою і характером відповідають камінним сокирам. В одному випадку було навіть знайдено рогову рукоятку з отвором для закріплення такої „сокири“. Крім того, виявлено цілу серію рогових (а також кістяних) непросвердлених знарядь, що своєю долотовидною або мотикоподібною формою нагадують відомі трипільські сланцеві мотикоподібні знаряддя.

Там же представлені вже знайомі нам типи рогових і кістяних знарядь: тупозагострені і зашліфовані на кінці відламки рога, лопаточки-гладилки, шила-проколки і голки з просвердленим біля основи вушком. Нам відомий, нарешті, кістяний наконечник стріли². Там же були знайдені і кремінні наконечники стріл. Щоправда, за Хвойком, вони зустрічалися не в усіх землянках. Але, в кожному разі, кремінні наконечники стріл, а в окремих випадках, можливо, і списів, представлені в київських землянках в такій кількості, як ні в одному іншому більш ранньому трипільському поселенні, де наконечники стріл, як нам відомо, взагалі є рідкістю.

Особливо часто відзначаються знаходження кремінних наконечників стріл і списів у звіті про розкопки в „садибі Святославського“ (Київ). Це поселення ні загальним характером будівництва (землянки), ні окремими особливостями (глиняні печі, відкриті кострища, канавки, що

¹ Пор. вище — про деякі рогові знаряддя Кукутен В, Тр. XI А. С., том I. табл. XXI, 3.

² Кол. № 4646, Держ. іст. музей Української РСР.

з'єднують житла), ні складом інвентаря (скупченість кухонних покидьків, величезна кількість рогових і кістяних знарядь, різносортність кераміки та ін.) не різняться від поселень на Кирилівській вулиці.

Дуже важлива наявність серед кремінного матеріалу із землянок (поряд з наконечниками стріл і списів, скребачками і ножевидними пластинками) кремінних, частково зашліфованих, і камінних, цілком полірованих, сокир, тобто спеціальних знарядь для обробки дерева. Разом з тим, у нас немає відомостей про знаходження там сланцьових мотико-подібних знарядь; можливо, в зв'язку з великою кількістю кістяного матеріалу, мотики тепер стали вироблятися лише з рогу й кості.

Другим найважливішим місцезнаходженням, що відбиває ту ж стадію в розвитку трипільської культури, є поселення біля Ржищева¹. Поселення це складається з ряду землянок, розташованих по краю плато так, що зовнішня їх лінія утворює незамкнену дугу.

Величезне нагромадження кухонних покидьків, велика кількість знарядь з кості і рогу, типи цих останніх цілком повторюють основні особливості інвентаря кирилівських землянок. Згадаємо лише про знаходження кістяного рибальського гачка².

Дуже цікаве одне спостереження В. В. Хвойка, зроблене ним у зв'язку з розкопками землянки біля Конончі (поблизу Канева).

Ця землянка своїм внутрішнім обладнанням і речовим вмістом цілком аналогічна ржищівським. Вона складається з двох ям — однієї менш глибокої (1,45 м завглибки, 2,25 м завдовжки і 2,6 м завширшки), що була, власне, жилим приміщенням, і другої, в ній викопаної кухонної ями (3,2 м завглибки, 2,3 м завдовжки і 2 м завширшки). В цьому кухонному приміщенні були відкриті залишки глиняної печі у формі довгастого ящика (1,4 м завширшки, товщина стінок 0,8—0,12 м), що розташовувалася на особливому глиняному настилі, 12 см завтовшки.

Серед великої кількості харчових покидьків у цій кухонній ямі були знайдені розбиті кістки свійських і (рідко) диких тварин. З цього нібито випливає, що велику кількість кісткового матеріалу з цих землянок ми повинні віднести насамперед за рахунок скотарства (корова, свиня, вівця і, можливо, кінь). Але, разом з тим, усі найважливіші знаряддя тут уже виготовлені з рогу оленя і лося, тобто мисливських тварин, а в землянці біля Конончі знайдений також і зуб ведмедя. Звичайно, і мотики (тепер уже тільки з рогу) і камінні зернотерки, як і раніше, трапляються в кожному житлі.

Дослідження відбитків зерен і полови, що збереглися на обмаци з київських землянок, проте, виявило, що в глину найчастіше домінували просо. Навпаки, судячи з аналогічних відбитків у поселеннях з площадками, культурною рослиною, що переважала, була пшениця.

Ми вважаємо, що внаслідок певного скорочення питомої ваги землеробства в культурі землянок сталася заміна пшениці на просо.

На цій стадії розвитку, очевидно, зникає колишня виключна перевага землеробства і незабаром ми знову в цьому зможемо переконатися.

¹ Хвойко, Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры, Записки отд. русской и славянской археологии Рус. арх. общества, т. V, в. II, стр. 1—26.

² Пор. кістяний гачок з Халеп'я.

Керамічний матеріал (посудини і статуетки) землянок коло Ржишева і Кононі, разом з тим, цілком примикає до кераміки площадок культури В. До цієї стадії розвитку трипільських племен належать і землянки на Верхній Юрковиці (Київ), відомі лише з короткого повідомлення Біляшевського в „Археологической летописи“ журналу „Киевская старина“¹.

Біляшевський виявив сміттеві купи у вигляді заглиблень — вогнищ, що були наповнені річковими черепашками, великою кількістю кісток різних тварин і риб, вугіллям і фрагментами глиняних посудин. Наявність кремінних сокир, сокировидних і долотовидних рогових знарядь, кістяних шил, орнаментованих пряслиць, схематизованих глиняних фігурок — все це, як і типи самих посудин, безпосередньо зближає інвентарям на Верхній Юрковиці із вмістом усіх описаних землянок.

Нарешті, до цієї серії треба віднести розкопану Хвойком землянку в „садибі Петровського“ (Київ), що складалася, за його свідченням, з двох ям — неглибокої (0,3 м завглибшки, 4,3 м завдовжки і 3 м завширшки) із рештками обгорілих кілків від стін та другої, глибшої (0,75 м завглибшки), але меншої розмірами (2,8 м завдовжки і 1,6 м завширшки), із залишками трьох, розташованих на різних горизонтах, округлих вогнищ з обпаленої глини (0,7—0,9 м у діаметрі) з масовим скупченням кухонних залишків².

Сюди ж віднесемо, нарешті, і розкопані Хвойком землянки біля Бортничів. Досить цікаве саме розташування цих землянок. Вони розташовані на лівому березі Дніпра, у низині, на нижній надлуковій терасі, недалеко від Києва.

Що обумовило заселення цих лівобережних низин на пізній стадії розвитку трипільської культури, яка нас цікавить? Можна гадати, що основним тут було тяжіння до просторих заплавлених пасовищ, заливних луків, міцно пов'язане із зростанням скотарського господарства. Лесово-чорноземні плато верхніх понадлукових терас, такі сприятливі для примітивного землеробства, переставали бути єдиним місцем проживання людей трипільської культури.

Три землянки з Бортничів являли собою квадратні заглиблення (2—2,4 м × 2,2—2,8 м) і в двох з них були вириті ще глибші, заповнені кухонними покидьками, ями. Вони містили в собі деякі види пізньої трипільської кераміки і ряд інших, звичайних в усіх землянках, предметів, як, наприклад, орнаментовані пряслиця.

Для трипільських пам'яток характерна перевага жител з кількома вогнищами і з долівками з обпаленої глини, пристосованими для зберігання зерна.

Відомо, що ці житла виникли на початку існування трипільської культури і зникли наприкінці її. Можна виділити ряд місцезнаходжень, що належать до пізніших стадій розвитку трипільської культури і позбавлені площадок звичайного типу. Сюди належать не тільки згадані поселення із землянками, але й місцезнаходження в Лукашах (Переяслав-

¹ Матеріал не опубліковано. Ми його бачили в Державному історичному музеї Української РСР.

² В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, К., 1913, стр. 65.

ський район). Євмінці (Остерський район) і Райках (Бердичівський район).

Поселення в Лукасах, Райках, Євмінці — не тільки найбільш периферійні, але й найбільш пізні місцезнаходження, що належать, можливо, вже не стільки до трипільської, скільки до післятрипільської стадії розвитку родового суспільства. Навряд чи є випадковою в цих місцезнаходженнях відсутність справжніх площадок з помостом з обпаленої глини. Цікаво, що, наприклад, поселення в Євмінці розташовані вже не на чорноземі і суглинку, як це завжди було раніше, а на піщаному плато на лівому березі Десни. Під час розкопок тут були знайдені уламки обпаленої глиняної обмазки, очевидно, від залишків печей, сліди відкритих кострищ, скупчення черепашок і кісток тварин і ряд характерних для цієї стадії розвитку трипільської культури предметів, як, наприклад, вкриті дірочками посудини, орнаментовані пряслиця, кремінні наконечники стріл (трукутні і серцевидні) та кремінні сокири.

Для кераміки Євмінки характерне таке ж поєднання пізньотрипільської розписної кераміки з керамікою, прикрашеною вірвовочно-гребінчастою орнаментациєю, як і в київських землянках. Скотарство, а потім і полювання, були, очевидно, найважливішими галузями господарства мешканців поселення в Євмінці.

Характерне взагалі для післятрипільської стадії зникнення постійного зв'язку поселень з землеробськими ґрунтами і з плато горішніх понадлукових терас¹ виявляє до певної міри зменшення питомої ваги землеробства в усій системі господарства цього часу. Проте це зменшення ролі землеробства цілком компенсувалося неухильним зростанням скотарства, а в ряді місць також і деяких інших галузей господарства, зокрема полювання.

Перетворення землеробства на провідну галузь виробництва спричинилося до утворення площадок; зменшення його ролі обумовило їх зникнення.

Проте проблема зникнення трипільських площадок ширша, ніж питання про причини ліквідації долівок з обпаленої глини. Адже для трипільського домобудівництва, представленого площадками, характерні, по-перше, зміни в розмірах жител — від найнезначніших до дуже великих, що пов'язані нерідко з поступовим розростанням родового домашнього господарства; по-друге, багатоочажність, розташування посудин групами, іноді і наявність декількох входів, пов'язана з поділом комуністично-родового домашнього господарства на кілька або багато парних родин і з його поступовим зростанням; по-третє, для трипільських залягань характерний внутрішній поділ приміщення, зосередження в одній частині печей і вогнищ, в другій — зернотерок і посудин для зберігання зерна, в третій — матеріалів для виготовлення знарядь праці, пов'язане з тим, що родове домашнє господарство, незважаючи на його поділ на окремі парні родини, і далі було єдиним господарським організмом.

Трипільська форма домобудівництва була результатом і виявом розквіту материнсько-родового і первісно-общинного ладу. Чи не пов'язане

---

¹ Пор. Бортничі, а також дюні стоячки українського псевдонеоліту і дюну трипільську стоянку Сирець біля Києва,

зникнення трипільських площадок із якимись глибокими зрушеннями в суспільних відносинах, що відбулися наприкінці існування трипільської культури? І справді, не важко простежити, як на пізніх етапах розвитку трипільської культури із зникненням площадок виникає новий тип домобудівництва.

Заслуговує, наприклад, на увагу залягання біля Незвишка і Бучача (західні області Української РСР), що належать до культури Кукутен В. Відомо, що в Незвишку на підставі ямок від стовпів, що збереглися, установлена наявність невеликого і прямокутного будинку, з одним входом, без будь-яких ознак „розростання“ або багатоочажності.

Ще яснішим є встановлення нових принципів домобудівництва в Бучачі. Тут поселення складається з дуже невеликих, квадратних у плані, будинків з одним вогнищем у центрі, без ознак розростання, і це, між іншим, збігається з тим, що житла ці заглиблені в землю і являють собою землянки.

Землянки Бучача і конструктивно і стадіально можуть бути співставлені із землянками з Кирилівської вулиці, „садиби Святославського“, Ржищева, Конончі, „садиби Петровського“, Верхньої Юрковиці, Бортничів.

Представлені цими поселеннями невеликі, часто одноочажні, напів-підземні житла виявляють новий принцип домобудівництва, істотно відмінний від принципу, за яким були побудовані площадки.

Це — різні стадії і в хронологічному і в соціально-економічному відношенні.

Ми гадаємо, що ця зміна форм домобудівництва виявляє одне з найвирішальніших історичних зрушень, які будь-коли зазнало людство, — перехід від розвиненого материнсько-родового ладу до патріархально-родинної общини. Розквіт материнсько-родового ладу спричинився до утворення трипільських площадок, виникнення патріархальних відносин обумовило їх зникнення.

Все викладене вище ілюструє господарську основу цього процесу і ту зміну матеріальної культури, яка стала його виразом і результатом.

З розвитком трипільської культури місцезнаходження стають все більш насиченими кістковими залишками. Численнішими і різноманітнішими стають вироби з кісті і рогу. Все більш і все частіш зустрічаються наконечники стріл. В шарах Кукутен В вперше з'являються „криві ножі“, і вони ж установлюються в площадках біля Халеп'я. На стадії трипілья В вперше з'являються або різко зростають кількісно грузила і пряслиця. Все це в тій чи іншій мірі пов'язане з характерним для заключних етапів розвитку трипільської культури зростанням скотарства і, разом з тим, в ряді місць — і полювання. В шарах Кукутен В, в ряді поселень культури В і, нарешті, в землянках Кирилівської вулиці та Верхньої Юрковиці і в Євмінці все частіше трапляються сокири, зокрема кременні.

Нарешті, водночас з усім цим, все рідше зустрічається і все гіршою стає розписна кераміка і все частіш виступає посуд з в'язово-гребінчастою орнаментациєю. З цього погляду особливо характерний інвентар поселення в Райках на Бердичівщині. Райковецьке поселення входить до цілої серії схожих за часом і характером місцезнаходжень. Там були виявлені тільки ізольовані залишки пічних і очажних споруд, що лежали

або поза житлом, або всередині жител, які вже не мали долівок з обпаленої глини.

Зникнення долівок з обпаленої глини і наявність уламків глиняної обмазки, що походять від пічних споруд, взагалі характерне для ряду пізніх трипільських поселень західних областей України (Шипениці, Незвишка, Бучач, Більче-Золоте та ін.) і Наддніпрянщини (деякі залишки жител Томашівки і Лукашів).

В Лукашах є кілька подібних місць з залишками пічних споруд, але вже без долівок з обпаленої глини. Пізні датовання поселення біля Лукашів ясне з відсутності розписних посудин та й взагалі надто бідної орнаменталії посудин. Цікаво, що поселення біля Лукашів розташоване на лівому березі Дніпра, в низині, на краю болота. Нам відомо вже, що в схожих умовах були розташовані землянки біля Бортничів і Євмінки. Тепер поселення починають розміщуватися і в низинах, на дюнах і на лівому березі Дніпра. Цю поступову зміну місць мешкання ми схильні пояснити всім ходом простеженого тут розвитку господарства¹. Скотарство набуває все більшого значення і колишня безумовна перевага землеробства — потроху зникає.

Племена, що займалися скотарством і виділилися з решти варварів, на кінцевих етапах існування трипільської культури залишили плідючі ґрунти степових плато і, можливо, тільки тимчасово, на певні сезони, спускалися в долини великих рік на їх нижні понадлукові тераси і в заплавні низини.

Не випадковою є та обставина, що найбільш периферійні пункти поширення трипільської культури дають, разом з тим, найпізніші її комплекси. Зважаючи на відсутність в цих місцях більш ранніх трипільських пам'яток, ми схильні думати, що ці поселення виникли в результаті певного пересування на північний схід пізньотрипільських скотарських племен.

Аналогічно і найпівденніші пункти поширення трипільської культури також дають комплекси, тільки дуже пізні за своїм характером. Таким виявляється, насамперед, комплекс з Усатівського поселення під Одесою і сюди ж примикають по ряду керамічних форм деякі кургани Одешини і Молдавської РСР (Красна Слобідка, кол. Слобідка-Романівка, Білозерка, Тирасполь, а також Шабалат біля Акермана). Можна гадати, що і берег Чорного моря заселили люди трипільської культури в результаті міграції скотарських племен з Надбужжя або Наддністріянини.

Землянки Кирилівської вулиці, Ржищева, Бортничів, Євмінки, Лукашів і багатьох інших подібних пам'яток є групою найпізніших трипільських поселень. Це поселення скотарських племен. Для них усіх характерне утворення нових форм домобудівництва, найкраще представлених здебільшого одноочаговими і завжди невеликими за обсягом землянками Середньої Наддніпрянщини.

Середній ступінь варварства, що збігався з так званою „епохою бронзи“, був періодом, коли „утворення стад привело до пастушого життя в придатних для цього місцях: у семітів — на трав'янистих рів-

---

¹ Пор. П. П. Ефименко, Жилище времен бронзы, открытое на пойме Дона, в окрестностях Костенок, Проблемы истории докапиталистических обществ, ГАИМК, 1934, № 5, стр. 46—53.

нинах Євфрату і Тігру, у арійців — на трав'янистих рівнинах Індії, Аму-Дар'ї і Сир-Дар'ї, Дону і Дніпра“¹.

Енгельс навіть вказує, що саме заплавні луки річкових долин стали улюбленим місцем їх проживання. Ми вважаємо, що на Дніпрі початок процесу виділення пастуших племен збігається з кінцем існування трипільської культури. Воно має свій вияв у ряді пізньотрипільських поселень, так часто пов'язаних із заплавними луками річкових долин. На думку Енгельса, ці пастуші племена, які виділилися в епоху бронзи, не залишаються жити на місцях своєї первісної батьківщини.

Початок міграцій пастуших племен, що виділилися з іншої маси варварів, простежується вже у поширенні пізньотрипільських поселень.

Помітніше „переселенський рух“ цих племен відбився у поширенні археологічних пам'яток пізнішого часу. Але розгляд цих пам'яток, що були представлені курганами з скорченими кістяками, могильними кам'яними ящиками і тимчасовими поселеннями на дюнах — завдання спеціальної праці.

---

¹ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Укрполітвидав, 1948, стор. 23.

ОБ ОТНОСИТЕЛЬНОЙ ХРОНОЛОГИИ ПАМЯТНИКОВ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Первый исследователь трипольской культуры В. В. Хвойко дал и первую периодизацию ее. На основании различий в керамике он наметил два основных этапа этой культуры, считая этап „В“ более ранним. Дальнейшие исследования, показав правильность выделения этих двух основных комплексов, доказали вместе с тем их обратную последовательность.

Задачей настоящего исследования является выяснение и других различий в области материальной культуры, которые дали бы основание воссоздать хозяйственную деятельность на различных этапах существования трипольского общества, наметив основные закономерности в его развитии.

Земледелие, имевшее еще огородный характер, является господствующей формой производства. С этим видом хозяйственной деятельности связана и топография трипольских поселений. Они располагались на третьей лесовой террасе, где были мягкие, подходящие для обработки, почвы начинающего образовываться чернозема. Орудиями обработки почвы служили асимметрические каменные теслообразные орудия, которые вместе с тем являлись и наконечниками мотыг (на этапах „А“ и „В“), а также роговые костяные орудия, применение которых возрастает на этапе „В“.

Господствующее значение земледелия вместе с тем обусловило и заметное снижение ряда других, более древних форм трудовой деятельности. Кости диких животных в трипольских поселениях представлены слабо. Малочисленные находки кремневых наконечников стрел говорят о слабом использовании лука. Это значит, что охота была развита слабо и играла подчиненную роль. С этим связаны также немногочисленные, атипичные и несовершенные кремневые орудия, которые в большинстве трипольских поселений ограничиваются ножевидными пластинками и скребками. Костяные орудия также редки, исключение составляет Сабатиновка I. Кости домашних животных преобладают над костями диких. Хотя на этапе „В“ можно констатировать значительное количество коров, однако не нужно переоценивать значения скотоводства, т. к. оно имело еще примитивный характер и второстепенное значение по сравнению с земледелием.

Для этапа „В“ можно констатировать также развитие текстильного дела, которое представлено пряслицами и грузилами для ткацких станков.

Картина изменения инвентаря поселений в процессе развития трипольской культуры наглядно иллюстрируется стратиграфией Кукутен.

Совсем иной характер имеют позднетрипольские поселения с землянками — памятниками не возникновения трипольской культуры, как это думал Хвойко, а ее исчезновения, как, например, стоянка на Кириллов-

ской улице в Киеве, близ Ржищева, у сс. Бортнич, Евминка, Лукаши, Райки. Меняется топография этих поселений, исчезает постоянная связь их с земледельческими почвами плато верхних надлуговых террас, поселения переносятся на песчаные террасы (Евминка), уменьшается удельный вес земледелия, исчезает прежний тип домостроительства, исчезают также большие „площадки“, возникает новый тип домов — землянки, наземные жилища с земляными полами, но с очагами и печными сооружениями из обожженной глины. Происходит процесс роста скотоводства, а частично и охоты, что находит свое выражение в обилии костяных остатков, увеличении количества костяных орудий и кремневых стрел, появляется кремневый топор, связанный с обработкой дерева, кривые ножи, меняется характер керамики — все реже становится роспись и качество ее становится хуже, выступает веревочно-гребенчатая орнаментация.

Все это знаменует собою выделение скотоводческих племен из остальной массы варваров, переход от матриархата к патриархату.
